

Intenčné aspekty príležitostných diel staršej literatúry

Martin Braxatoris

BRAXATORIS, M.: Intentional aspects of occasional works of early literature

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 70, 2023, no. 5, pp. 471-487

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.5.1>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5278-8261>

Key words: occasional literature, intention, illocution, perlocution, literary interpretation, genre research

The article discusses the connections between classical rhetoric and speech act theory of John Austin and John Searle, with regard to genre and interpretive research on occasional works of early Slovak literature. It builds on the traditional aims of rhetoric and the role of the rhetorician (in the spirit of Aristotle, Marcus Fabius Quintilianus, and Marcus Tullius Cicero), as well as on insights into the connections between Aristotelian kinds of rhetoric and the typology of illocutionary acts highlighted by Walter H. Beale, Emmanuelle Danblon, and Cristina Pepe. The author applies selected tools proposed by Teun A. van Dijk for research into the pragmatics of literary communication: the notion of the indirect speech act in relation to the functional syncretism of early literature and the notion of the macro-speech-act in relation to the communicative function of the literary text as a whole. The article aims at defining occasional literary works on the basis of their pragmatic function and to characterise selected genres of occasional literature (supported by older theory of poetic and rhetorical theory). Following the work of the intellectual historian Quentin Skinner, the author outlines the ways in which speech act theory can be used in the interpretation of occasional literary works of Slovak literature of earlier periods.

Kľúčové slová: príležitostná tvorba, intencia, ilokúcia, perlokúcia, literárna interpretácia, žánrový výskum

Vznik tohto textu súvisí s hľadáním teórie,¹ ktorá reflektuje metodologickú nedostatočnosť literárnej interpretácie izolovaného textu, rétorické aspekty literárnej komunikácie a rehabilituje prístup „čo tým chcel básnik povedať“ (v modifikovanej formulácii: „čo autor písaním svojho diela uvedome robil“, prípadne „na vyvolanie akého efektu sa pritom zameriaval“). V tejto súvislosti dáva podnetné stimuly teória rečových aktov, v ktorej sa reč chápe ako súčasť správania.² Prostredníctvom jej aplikácií možno zachytiť aj funkčný synkretizmus staršej literatúry, to, že množstvo textov plní určité „praktické“ ciele, zároveň ich však chápeme ako „plnohodnotné“ literárne diela so svojou estetickou.

Zámery (intencie) v rétorike

Pri interpretácii diel staršej literatúry sústavne reflektujeme skutočnosť, že ich poetiku determinovala rétorika ako teória a praktické umenie verbálneho presvedčania. Rétorické príručky obsahovali všeobecné východiská aj špecifické národy, ako koncipovať text, ktorý plní určité komunikačné funkcie. Tak ako teória rečových aktov, aj v rétorike sa verbálne prejavy chápu performatívne, v kontexte toho, čo sa nimi robí, respektíve dosahuje. Preto je namieste spomenúť základný cieľ rétoriky, za ktorý sa zvyčajne označuje presvedčanie, či aristotelovské tri druhy rečníctva: rokovací (poradný, deliberatívny), súdny (judiciálny) a oslavný (slávnostný, epideiktický), ktorých základnými znakmi sú povzbudzovanie a odradzovanie, žalovanie a hájenie, chválenie a hanenie (Rétorika I, 3; Aristoteles 2009: 59-60; Aristotle 2009: 51-57). O tieto ciele sa opiera aj Marcus Fabius Quintilianus (Institutio Oratoria, III, IV; Quintilianus 1985: 130-132; Quintilian 1921: 390-396), ktorý však výberovo uvádza aj množstvo ďalších čiastkových typov zámerov: sťažovať sa, utešovať, chlácholiť, poburovať, desiť, povzbudzovať, napomínať, vysvetľovať nejasné slová, rozprávať, prosiť, ďakovať, blahoželať, karhať, nadávať, popisovať, dávať úlohy, podávať správu, vyjadrovať prianie a domnienku a tak ďalej (Institutio Oratoria, III, IV, 3; Quintilianus 1985: 131; Quintilian 1921: 390). Rétorika tiež pracuje so špecifickými funkciami a cieľmi spätými s definíčnými kritériami jednotlivých žánrov vrátane príležitostných (napríklad oslava, blahoželanie, poďakovanie, uvítanie, rozlúčka, gratulácia, napomenutie). Vo vzťahu k zámerom viazaným na efekt reči na adresáta sú významné tri klasické úlohy rečníka (takzvané officia oratoris): poučenie, pobavenie a pohnutie (povzbudenie) k zamysleniu, konaniu či zaujatiu stanoviska. Tieto úlohy³ spomína Marcus Tullius Cicero na početných miestach svojich diel,⁴ ich triádu možno nazvať ústredným konceptom jeho rétorickej teórie (Kennedy 2008: 207). Podobne Quintilianus uvádza, že rečník nemá len poučiť, ale aj dojať a pobaviť poslucháča (Institutio Oratoria, XII, II, 11; Quintilianus 1985: 554; Quintilian 1922: 388).⁵

1 V spojitosti s metodológiou projektu VEGA číslo 2/0045/21 *Subjekt - intencia - text (Podoby poetiky staršej slovenskej literatúry)* a s aktuálnymi výskumami príležitostných literárnych pamiatok.

2 V slovenskom výskumnom kontexte položili základy výskumu literárnej komunikácie predstaviteľia Nitrianskej školy (Miko - Popovič 1978).

3 Probare/docere, conciliare/delectare a movere/flectere. V príručke *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies* sa však docere a probare vyčleňujú ako samostatné úlohy (MacDonald 2017: 786).

4 Thomas O. Sloane v tejto súvislosti uvádza: De oratore 2.182, 310, 3.104; Orator 69; Brutus 185, 276; De optimo genere 3 (Sloane 2001: 269).

5 O spomínané ciele sa opiera aj stratifikácia štýlov v rétorickej teórii (napríklad Caplan 1954: 252-253, poznámka c; Kraus 2011: 57).

Zámery (intencie) v teórii rečových aktov

V teórii rečových aktov sa za základnú a najmenšiu jednotku rečovej komunikácie považuje rečový akt. John Austin navrhol rozlíšenie lokúcie (prehovor jazykovými prostriedkami), ilokúcie (vykonanie určitej činnosti daným prehovorm) a perlokúcie (účinnok tejto činnosti na adresáta; Austin 1962: 94-107, 2004: 94-106). Vymedzil konštatačné vety, ktoré možno klasifikovať podľa pravdivosti a nepravdivosti, a performatívne rečové akty, ktorými sa niečo (vhodným alebo nevhodným spôsobom) vykonáva (Austin 1962: 1-11, 2004: 12-21). Navrhol klasifikáciu rečových aktov podľa typov ilokučných aktov na verdiktívne (napríklad vynesenie verdiktu, posúdenie, odhad, vyčíslenie a ocenenie, určenie či zistenie faktu alebo hodnoty), exercitívne (vymenovanie, hlasovanie, príkaz, výzva, rada, varovanie), komisívne (sľub, prísaha, zasnúbenie), behavitívne (ospravedlnenie, blahoželanie, pochvala, vyslovovanie sústrasti, nadávanie) a expozitívne (napríklad odpoveď, pripustenie, argument, príklad, predpoklad; Austin 1962: 150-15, 2004: 145-146).⁶ Ilokučný akt považoval za neodmysliteľnú významovú zložku rečového konania (Kamhal 2017: 88). Na jeho teóriu nadviazal John Searle (1969, 2007, 1976), ktorý tiež navrhol delenie ilokučných aktov na reprezentatívne, respektíve asertívne (tvrdenia, vyhlásenia, hypotézy, opisy, návrhy), komisívne (napríklad sľuby, prísahy, hrozby), direktívne (napríklad príkazy, žiadosti, výzvy, pozvania, predvolania), deklaratívne (napríklad požehnanie, krsty, akty prepustenia, zatknutia, uzatvorenia sobáša, rozsudky, vyhlásenia niečoho za nefunkčné), expresívne (napríklad vyjadrenia psychických stavov alebo postojov: pozdravy, ospravedlnenia, gratulácie, sústrasť, poďakovanie) a verdiktívne (hodnotenie, posúdenie, odpustenie; Searle 1976: 10-16).⁷

Vzájomný vzťah rétoriky a pragmatiky

Jiří Kraus konštatuje, že od konca 19. storočia dochádza k poklesu spoločenskej prestíže rétoriky okrem iného preto, že sa jej látka stala náplňou iných predmetov (materinského jazyka, základov poetiky a estetiky, odborných predmetov), pričom v ešte väčšej miere si jej tradičný predmet „privlastňujú“ novo vznikajúce odbory ako teória komunikácie, lingvistika textu, pragmatická lingvistika a iné (Kraus 2011: 195). Ako však uvádza v staršej štúdií, početné spojnice vzťahov medzi rétorikou a jazykovou teóriou boli už niekoľkokrát v histórii príčinou obrozeného záujmu o rétorickú problematiku (Kraus 1974: 136, 138). Aj na pomedzí novo vznikajúcich odborov možno konštatovať pomerne živý záujem o rétorickú problematiku a, naopak, odborníci na dejiny rétoriky čerpajú i z podnetov nových vedných disciplín a subdisciplín. Množstvo bádateľov upozorňuje na bohaté premostenia rétoriky a pragmatiky, pričom vzájomný vzťah týchto disciplín sa chápe rôzne (Gu 1994; Dascal – Gross 1999; Larrazabal 2002; Liu – Zhu 2011; Hou 2017, 2022; súhrnne k súvisiacim teóriám Hou 2017: 641-642). V prácach, v ktorých sa

6 Verdiktívne akty sú typické vynesím záveru o niečom, exercitívne akty sú späté s výkonom moci, práva alebo vplyvu, pre komisívne akty je typický príslub, záväzok či (zaväzujúca) deklarácia úmyslu a podobne, behavitívne akty súvisia s postojmi a so sociálnym správaním, expozitívne akty vysvetľujú, ako naše výpovede zapadajú do komunikácie.

7 Direktívne akty sú späté so snahou priviesť adresáta k určitému konaniu, komisívne so zaviazaním sa k určitému konaniu, expresívne s vyjadrením citov, deklaratívne so zmenou vonkajšej situácie prostredníctvom rečového aktu a reprezentatívne s vyjadrením postoja voči pravdivosti určitej propozície.

474 teória rétorickej argumentácie spája s teóriou rečových aktov J. Austina a J. Searla, figuruje ako kľúčový prvok aristotelovská typológia rečníckych žánrov založená na trichotómii deliberatívnych, súdnych a epideiktických rečí (Pepe 2013: 522-523; Beale 1978; Danblon 2001: 35). Walter H. Beale uvádza, že Austinovo pôvodné rozlišovanie medzi performatívnym rečovým aktom a konštatívnymi vetami sa vzťahuje na celé diskurzy alebo „rétorické akty“, pričom pojem performatívu je hlavným definičným znakom rétorickej kategórie tradične označovanej za epideiktické reči (Beale 1978: 221). Podľa Emmanuelle Danblonovej možno konštatovať úzke prepojenie medzi aristotelovskými druhmi rečí a jednotlivými typmi ilokučných aktov: súdnym žánrom a prejavmi asertívneho ilokučného typu, ktorých účelom je opísať svet a stanoviť pravdivosť faktov, deliberatívnym žánrom a direktívnymi alebo komisívnymi ilokučnými aktmi, ktorých cieľom je vyvolať rozhodnutie predchádzajúce prechodu ku konaniu, a napokon epideiktickými rečami chvály a hanenia, ktoré sa vyznačujú amplifikáciou, a expresívnym ilokučným zámerom (Danblon 2001: 35).

Výskum príležitostných literárnych diel umožňuje sformulovať postreh, že s tým, čo J. Austin nazýva behavitívnymi aktmi (Austin 1962: 151, 159-160, 2004: 145, 153-154) a J. Searle expresívnymi aktmi (Searle 1976: 12-13), je spätý mimoriadne široký okruh epideiktických príležitostných textov. Popri tom však existujú aj deliberatívne príležitostné básne alebo reči,⁸ ktoré sú späté s exercitívnymi ilokučnými aktmi (Austin 1962: 150, 154-156, 2004: 145, 148-150), respektíve direktívnymi ilokučnými aktmi (Searle 1976: 11), a tiež literárne texty zodpovedajúce súdnemu druhu reči, ktoré sú späté s verdiktívnymi (Austin 1962: 150, 152-153, 2004: 145, 146-147), respektíve asertívnymi ilokučnými aktmi (Searle 1976: 10-11). I keď súdny druh reči sa v rôznych obdobiach realizuje v nezanedbateľnom množstve apologetických či obviňujúcich textov, oproti zvyšným dvom druhom reči v určitých etapách literárnych dejín a oblastiach literárnej tvorby v istom zmysle zaostáva. Podľa učebnice rétoriky *Manuductio ad eloquentiam*⁹ (1689, neskoršie vyšla v Trnave v roku 1709) sa judiciálny žáner v čase jej vzniku príliš nevyužíval, z tohto dôvodu sa v nej preberá výhradne exornatívny (to jest oslavný, demonštratívny) a deliberatívny druh reči (*Manuductio ad eloquentiam* 1689: 317, 1709: 407; Kordoš 2019: 60). Podobný stav panoval aj v oblasti klasickej príležitostnej poézie, ktorá bola vzorom najmä pre humanistickú či neskôr klasicistickú básnickú produkciu. Taliansky humanistický učenec Julius Caesar Scaliger (1484 - 1558) v danom kontexte rozširuje epideiktické príležitostné žánre o obmedzený počet deliberatívnych žánrov (*Poetices liber III, caput CV*; Scaliger 1561: 168), o judiciálnych žánroch sa však nezmieňuje.

Ilokučné zámery v interpretácii literárnych diel

O premostenie rečových aktov ako najmenších jednotiek rečovej komunikácie a komplexných, štruktúrovaných diel sa zaslúžil Teun A. van Dijk. Vychádza

8 Parainetikon, protreptikon, nuthetikon a paramyhetikon (*Poetices liber III, caput CV*; Scaliger 1561: 168); homiletické žánre ako adhortácia a podobne.

9 Táto príručka, ktorá sa používala aj na území dnešného Slovenska, vychádza z rétoriky *De arte rhetorica libri tres* (1562) od portugalského jezuitu Cypriana Suáreza. Bližšie informácie s odkazmi na ďalšie zdroje Kordoš 2019: 58-59.

z poznatku, že sémantiku nemajú len jednotlivé vety, ale textu ako celku možno pripísať globálnejší význam na úrovni sémantických makroštruktúr (téma). Podobne sekvencia rečových aktov (text) ako celok môže podľa neho predstavovať globálny rečový akt vyjadrený v rámci pragmatických makroštruktúr. Napríklad poradí niekomu môžeme nielen jednou vetou, ale aj oveľa dlhším textom, povedzme dokumentom, v ktorom formou tvrdení alebo iných rečových aktov rozvedieme dôvody a dôsledky našej rady (Dijk 1980: 5). Aj literárny text zvyčajne pozostáva z viacerých viet, z ktorých každú možno považovať za samostatný rečový akt, zároveň však môže byť rečovým aktom ako celok a na globálnej úrovni fungovať ako jeden makrorečový akt (Dijk 1980: 7). Vo svojej koncepcii odlišuje T. A. van Dijk literárne texty od iných typov rečových aktov. Uvádza, že literárne diela vo všeobecnosti čitateľa nezaväzujú a nemusia ho smerovať k nejakej forme sociálneho konania (Dijk 1980: 8), že množstvo literárnych textov, ale aj vtipy, žarty a zábavné historky predstavuje na makroúrovni kvázitvrdenia, ktoré nemožno brať vážne ako faktické informácie, a že mnohé literárne texty, ako aj ďalšie prejavy majú povahu kváziexpresívnych rečových aktov (Dijk 1980: 8). V odlišnom myšlienkovom kontexte sa o obdobné východiská čerpajúce z Austinovej a zo Searlovej koncepcie opiera aj Wolfgang Iser: v prípade literárnej fikcie ide podľa neho o simuláciu bežných ilokučných aktov (Iser 1994 [1976]: 103-104),¹⁰ ktorá predstavuje osobitný ilokučný rečový akt s absenciou spoľahlivého situačného kontextu (Iser 1994 [1976]: 105-106). T. A. van Dijk argumentuje v prospech zavedenia špecifického druhu ilokučného aktu, ktorý zahŕňa zámer zmeniť postoje a hodnotiace postoje adresáta k autorovi, samotnému textu alebo k jeho určitým vlastnostiam. Tento druh rečového aktu nazýva „impresívny“ alebo „rituálny“ rečovým aktom (Dijk 1980: 8-9). Literatúra patrí podľa neho funkčne do tej istej triedy rečových aktov ako vtipy, žarty a podobne a líši sa od nich predovšetkým sociálne – svojim inštitucionálnym charakterom (Dijk 1980: 9). Uvádza, že hoci niektoré typy diskurzu majú zreteľnú „nerituálnu“ pragmatickú funkciu, v rôznych recepcných kontextoch im možno pripísať estetické funkcie. Literatúra podľa neho môže plniť aj „praktickejšie“ pragmatické funkcie (tvrdenie, varovanie, blahoželanie, kritika, obrana, rada a podobne), ktoré v nej môžu dokonca prevládať; tento jav vysvetľuje pojmom nepriameho rečového aktu (Dijk 1980: 10).

Produktívnosť Dijkovho prístupu možno demonštrovať aj na príležitostných textoch staršej literatúry. Humanistická i neskoršia literatúra prevzali a aktualizovali antickú žánrovú typológiu príležitostných básnických žánrov, o ktorej sformovanie sa zaslúžil rímsky básnik Publius Papinius Statius (asi 45 – 96 nášho letopočtu) a o jej teoretické uchopenie rétor Menander z Laodicey (druhá polovica 3. alebo 4. storočia).¹¹ Na základe klasifikácie Julia Caesara Scaligera možno ako základné príležitostné poetické žánre vyčleniť: gratulačné básne – epithalamion (epithalamium; pri príležitosti svadby), genethliakon (genethliacum; pri príležitosti narodenín), ďalej soterion (soterium; básnické poďakovanie, gratulácia či vyjadrenie radosti pri príležitosti uzdravenia alebo inej záchrany), eucharistikon (vo všeobecnosti ďakovná báseň); deliberatívne texty – parainetikon

10 Literárna komunikácia sa podľa neho zakladá na určitom presune konvencií z historického do literárneho kontextu (Iser 1994 [1976]: 99-101).

11 Príležitostným žánrom gréckej a rímskej literatúry sa súhrnne venuje Cairns 1972.

476 (paraeneticon; založené na poučeníach a príkladoch), protreptikon (založené na nabádaní), nuthetikon (založené na napomínaní) a paramythetikon (útešná báseň); texty pri príležitosti príchodu, cesty alebo odchodu – propemptikon (rozlúčková báseň adresovaná odchádzajúcemu priateľovi), apopemptikon (báseň odchádzajúceho človeka adresovaná zostávajúcim), hodoeporikon (cestopisná báseň či itinerarium), epibaterion (prejav cestovateľa pri príležitosti jeho návratu z cudziny či príchodu do nejakého mesta), apobaterion (rozlúčka jednotlivca, ktorý opúšťa svoju vlasť, respektíve iné miesto alebo pozíciu); ďalej paideuterion (paedeuterium; poďakovanie učiteľovi, chvála učiteľa či prospechu vzdelania), panegyrikon (panegyrik; verejná oslava určitej osoby, spoločenstva, inštitúcie, miesta a podobne), laudatio (enkomion/encomium; laudácia; enkómium; chváloreč, napríklad na počesť nebohého, jubilanta); hymnus (rozličné typy chválospevov); smútočné žánre – epitaphium a epicedium (epitaf a epicédium; krátky príležitostný text, smútočná báseň na počesť nebohého), rôzne lamenty, consolatio (konsolácia; útešný prejav) a iné (Poetices liber III, caput C – CXXIII; Scaliger 1561: 150-169).¹²

Načrtnutý katalóg zachytáva len určitý výsek a výber zo žánrového bohatstva príležitostnej poézie; vzhľadom na dobu svojho vzniku, zameranie na literárnu produkciu z určitého obdobia literárnych dejín a tiež na mimoriadnu početnosť príležitostných žánrov či ich skupín je nutne neúplný. Z neskôr frekventovaných žánrov staršej slovenskej literatúry v ňom absentuje napríklad onomastikon (báseň pri príležitosti menín), valedikcia (vo všeobecnosti rozlúčková báseň alebo reč, najmä pri príležitosti pohrebu alebo opúšťania úradu), applausus (všeobecne pochvalná báseň na osobnosť dedikanta) či topographia (báseň venovaná určitému miestu). Vo vzťahu k básnickej tvorbe patrí medzi výhody Scaligerovej klasifikácie jej zameranie na poetickú tvorbu, priliehavosť k poézii vznikajúcej pod vplyvom klasických vzorov a tiež blízkosť súčasnému vymedzovaniu príležitostných poetických žánrov (aj vďaka svojmu vplyvu na ustalovanie žánrovej terminológie). Nezachytáva však rozmanité premeny žánrového systému v poklasickom období ani vplyv kresťanskej kultúry na povahu jednotlivých žánrov.

Neskoršiu príležitostnú – prozaickú aj poetickú tvorbu – determinovali rétorické pravidlá, ktoré definovali funkcie a náležitosti jednotlivých žánrových typov. V intenciách uplatňovania dobových rétorík možno analyzovať množstvo príležitostných literárnych pamiatok staršej literatúry. Patrí k nim napríklad rozsiahly korpus príležitostných homiletických textov – svadobné, smútočné, inštalčné, primičné, jubilejné (z hľadiska typu príležitosti), ale aj paraenetické (z hľadiska účelu), panegyrické (z hľadiska obsahu) a iné kázne, ktoré vo svojej podstate predstavujú rečnícke prózy. Na druhej strane k nim však patria aj poetické texty, ktoré svojou funkciou, obsahom a štruktúrou zodpovedajú jednotlivým rečníckym podžánrom. V súvislosti s rétorickou žánrovou klasifikáciou možno uviesť delenie z učebnice *Manuductio ad eloquentiam*, ktoré sa zakladá na aristotelovskej genologickej trichotómii redukovanej na dva druhy reči. V rámci týchto druhov sa vyčleňujú jednotlivé typy oslavných a deliberatívnych rečí. Medzi oslavné reči patria: oratio genethliaca (genethliaca; gratulácia pri príležitosti narodenia), lustrica (najmä chvála mena alebo dieťaťa pri narodení alebo krste), epinicion alebo oratio

12 Žánrové charakteristiky s čiastočnou oporou o Scaligera M. B. Žánre charakteristické výsostne pre antickú grécku a rímsku literatúru sa vynechávajú.

gratulatoria (gratulácia pri šťastnej udalosti), oratio aggratulatoria de dignitate (gratulácia pri povýšení do funkcie), lamentatoria (lamentáčna reč), epithalamica alebo nuptialis (epithalamická alebo svadobná reč), petitoria (prosebná reč), salutatoria (pozdravná reč), dedicatoria (zasvätenie, venovanie), oratio funebris (pohrebná reč). K deliberatívnym rečiam patria: oratio suasoria (presvedčacia reč), hortatoria (povzbudzujúca reč), commonfactoria alebo paraenetica (varujúca alebo paraenetická reč), commendatoria (chvála na konci porady, odporúčanie), iniciatoria alebo concitatoria (podnecujúca reč), conciliatoria (zmierujúca reč) a consolatoria (útešná reč). Okrem vymedzenia jednotlivých druhov a žánrov sa podáva aj ich charakteristika vrátane kompozičnej štruktúry (Manuductio ad eloquentiam 1689: 317-341, 1709: 407-438).

O načrtnutú žánrovú klasifikáciu sa možno (napriek jej neúplnosti) oprieť pri demonštrácii špecifik príležitostných literárnych textov po stránke ich komunikačnej funkcie. Tieto diela plnia estetickú, respektíve, povedané spolu s T. A. van Dijkom, impresívnu či rituálnu pragmatickú funkciu – zameriavajú sa na ovplyvnenie hodnotiacich postojov adresátov k autorovi a najmä k textu či určitým jeho vlastnostiam.¹³ Ich „nerituálna“ pragmatická funkcia je zreteľne vyjadrená a priamo sa spája so špecifickým pragmatickým kontextom, na ktorý sa viaže ilokučná sila literárneho diela ako makrorečového aktu: predovšetkým konkrétnou udalosťou, osobou, spoločenstvom, inštitúciou, miestom, vecou a podobne, zvyčajne pomenovaných v dedikácii, názve daného textu alebo rozsiahlejšieho diela, ktorého súčasťou text predstavuje. Napríklad epithalamion, genethliakon a onomastikon plnia funkciu gratulácie a sú priamo späté so svadbou, s narodeninami či meninami dedikanta, soterion plní funkciu poďakovania, gratulácie či vyjadrenia radosti a je priamo späté so záchranou pred podľahnutím chorobe či inému nebezpečenstvu, eucharistikon plní funkciu poďakovania a je priamo späté s darom či obdobnou okolnosťou.¹⁴ (V tomto zmysle možno k príležitostným textom zaradiť aj rôzne vyznania citov, ódy, elégie, apológie, pamflety, predhovory, kalendárové básne na určité obdobia a iné literárne texty.)

Existuje, pravda, množstvo textov, ktoré plnia pragmatickú funkciu zodpovedajúcu určitému príležitostnému žánru, avšak ich tematika, kompozičná štruktúra či literárna forma nespĺňajú príslušné žánrové kritériá.¹⁵ V takomto prípade text nereprezentuje príslušný žáner, ale možno hovoriť o funkčnej ekvivalencii, keď ilokučná sila textu ako celku zodpovedá ilokúcii charakteristickej pre niektorý z príležitostných žánrov. Napríklad príležitostný charakter Tablicovej skladby *Zuzana Babylonská* (Tablic [1803]) „naznačuje nanajvýš úvodná dedikácia a istým spôsobom záverečná pasáž vo forme príhovoru k všetkým nositeľkám tohto mena“ (Rišková 2020: 127), pričom básnik sa „zásadne vzdáva od tradičného žánrového rámca: svoju básnickú výpoveď posúva od oslavnej príležitostnej básne smerom k epickému žánru“ (Rišková 2022: 132). Pragmatická funkcia textu korešponduje

13 Toto ponímanie korešponduje s funkčným synkretizmom staršej literatúry, to jest s tým, že množstvo textov plní „praktické“ ciele, zároveň ich však chápeme ako „plnohodnotné“ literárne diela.

14 V prípade epideiktických textov možno za integrálnu funkciu spravidla označiť chválenie, zatiaľ čo v prípade deliberatívnych textov povzbudzovanie a odrádzanie od nejakého konania.

15 Tematika a literárna forma predstavujú javy z oblasti lokúcie, zatiaľ čo kompozičnú štruktúru možno vymedzovať na základe lokučných aj ilokučných parametrov.

478 s funkciou onomastika (ide o skladbu adresovanú Zuzanám Laučekovým pri príležitosti ich menín), i keď básneň tento žáner v striktnom zmysle nepredstavuje.

Súvisiaci problém je spätý s tým, že na mikroúrovni sa literárne texty členia na vety, ktoré predstavujú samostatné rečové akty a spájajú sa do väčších celkov na základe vzájomného (sémantického i pragmatického) súvisu. Toto členenie sa následne premieta do kompozičnej štruktúry textov. Napríklad epicedium podľa J. C. Scaligera obsahuje úvod, chvály, poukázanie na veľkosť straty, smútok a oplakávanie, ktoré sa ďalej člení na útechu a napomenutie (Poetices liber III, caput CXXII; Scaliger 1561: 168), epithalamiá obsahujú chvály ženícha, chvály nevesty, predpovede dobrej budúcnosti, časti venované bezstarostnej zábave a hre, nasledujú prísľuby potomstva a povzbudenia či priania ohľadom manželského lôžka (Poetices liber III, caput CI; Scaliger 1561: 150) a podobne. Podľa príručky *Manuductio ad eloquentiam* epithalamická alebo svadobná reč (ktorej v dejinách literárnej tvorby zodpovedali aj básnické epithalamiá – poznámka M. B.) môže mať metaforický či alegorický charakter. Úvod (exordium) môže vychádzať zo všeobecnej radosti a oslavy svadobného sprievodu; z poďakovania (najmä ak ide o veľké kniežatá), že krajina získa splodením budúceho potomstva nové deti (podobné týmto kniežatám v spravovaní štátu); z nejakého starobylého svadobného obradu; zo spoločného priania, aby sa manželstvo vydarilo; z okolností miesta alebo času; z vlastnej osoby rečníka (keď môžu byť uvedené dôvody, ktoré má špecificky on sám na gratuláciu, najmä ak je zaviazaný preukázaným dobrodením alebo zvláštnym blízkym vzťahom s novomanželmi) či z možných výhod manželstva pre celú krajinu, keď rečník môže gratulovať v mene celej vlasti. Dôkazy (confirmatio) môžu obsahovať tri časti: chvála ženícha a nevesty, zmienky o dobre, ktoré vzide z takehoto manželstva, a napokon priania, aby mladomanželia zostali spolu dlho, zušľachťovali krajinu a tak ďalej. Tretia časť sa môže použiť aj miesto epilógu (*Manuductio ad eloquentiam* 1689: 324-325, 1709: 416-417).

Kompozičná štruktúra jednotlivých žánrov a ich literárna forma sa časom menia, čo spôsobuje neistotu ohľadom vymedzenia ich definičných vlastností, respektíve vedie k rozkladu žánrovej nomenklatúry na viacero súvisiacich rovnozvučných termínov. Za najstálejšiu vlastnosť príležitostných žánrov možno považovať práve pragmatickú funkciu textu ako celku, i keď pragmatická funkcia jednotlivých častí sa môže líšiť.¹⁶

Kategória ilokučného zámeru je relevantná aj pri interpretácii ideovej stránky jednotlivých častí literárnych textov. Na potrebu rekonštrukcie ilokúcie pri interpretácii diel staršej literatúry upozornil historik myslenia Quentin Skinner (Skinner 1969, 1972). Poukázal na Austinove závery, že pochopenie výpovede nezahrňa len pochopenie jazykového významu, ale aj intencnej ilokučnej sily. Konštatoval, že otázka, čo môže konajúci urobiť vyslovením svojho prejavu, nie je otázkou zmyslu, ale otázkou paralelnej sily, ktorú treba správne pochopiť, aby sme rozumeli danému prejavu (Skinner 1969: 46). Podľa neho možno konštatovať najužší (ekvivalentný) vzťah medzi intenciami autora a významom určeným tým, čo chcel autor povedať svojim dielom (Skinner 1972: 404). Všetky vedomé výpovede správa význam aj ilokučná sila; vyslovením (zmysluplnej) výpovede

16 Napríklad pragmatickou funkciou epithalamia je na makroúrovni gratulácia k sobášu, pričom jeho časti môžu predstavovať chvály, prísľuby, povzbudenia, priania a podobne.

hovoriaci nevyjadruje len jazykový význam, ale môže úspešne vykonať ilokučné akty ako sľub, varovanie a podobne (Skinner 1972: 401-402). Na základe ilokučných aktov možno charakterizovať konanie autora: či mal napríklad zámer napadnúť alebo obraňovať určitú argumentáciu, vystúpiť s kritikou nejakej tradície alebo k nej, naopak, prispieť. Poznať význam, ktorý do diela vložil autor, znamená poznať to, s akými intenciami ho tvoril (Skinner 1972: 404). Evidentnými prípadmi, keď je zachytenie tejto sily nevyhnutným vodidlom k pochopeniu textu, je podľa Q. Skinnera neúspešné použitie nejakej argumentácie či jej nepoužitie, použitie prvkov, ktoré by súčasníci ihneď označili za vtipy, rôzne narážky, nepriame odkazy a podobne (Skinner 1969: 47-48). Kľúčovou otázkou je, čo presne mohol autor, ktorý písal v určitom čase pre publikum, ktoré chcel osloviť, v praxi povedať. Poznanie intencie podľa neho predpokladá pochopenie toho, či autor hovoril vážne, so žartu či ironicky, a toho, aký rečový akt realizoval (Skinner 1972: 400). Pre pochopenie toho, čo chcel autor svojou výpoveďou urobiť, musíme vychádzať z textu a prevládajúcich konvencií determinujúcich prístup k súvisiacim problémom a témam,¹⁷ pochopiť povahu a rozsah toho, čo bolo možné rozpoznateľne dosiahnuť použitím danej myšlienky v danom konkrétnom čase a sústrediť sa na myšlienkový svet spisovateľa a na oblasť jeho presvedčení (Skinner 1972: 406-407).

Na demonštráciu produktívnosti tohto prístupu aj v oblasti literárnej interpretácie uvediem niekoľko typologicky odlišných príkladov, ktoré majú výberový charakter a nemajú ambíciu byť reprezentatívnym či vyčerpávajúcim katalógom. Jednotlivé strofy – tropáre kánonov byzantskej tradície zvyčajne obsahujú odkazy na irmosy: prvé a vzorové strofy každej piesne prevzaté na základe cyklického kľúča z irmológií alebo iných kánonov, a prostredníctvom nich na biblické kantiká. Mimoriadne časté sú pritom prípady zbiehania irmosov a tropárov v refrénovom zakončení. Napríklad v troch zo štyroch tropárov siedmej piesne takzvaného Metodovho Kánonu na počesť svätého Dimitra Solúnskeho sa používa refrén „Prevelebný Pán a Boh otcov, si dobrorečený“ (Matejko 2004: 176, 69, 70, 72; preklad M. B.), ktorý pochádza zo záveru irmosu danej piesne a prostredníctvom neho odkazuje na Kantikum, respektíve na začiatky chválospevných veršov, ktoré podľa Knihy proroka Daniela 3, 26; 52 predniesli Azariáš a traja babylonskí mládenci v ohnivej peci, keď prijímali mučenícky údel. Podľa prvého tropáru siedmej piesne slová refrénu vyslovuje veľkomočeník Dimiter, v druhom a vo štvrtom tropári sa kladú do úst veriacim oslavujúcim jeho sviatok. Použitie refrénu v prvom tropári navodzuje myšlienku, že Dimiter prijal mučenícky údel s rovnakým postojom ako Azariáš či všetci traja mládenci v ohnivej peci. Opakovaním refrénu podľa druhého a štvrtého tropáru tejto piesne akoby veriaci napodobňovali postoj, ktorý pri prijímaní mučeníckej smrti zaujal Dimiter a pred ním babylonskí mládenci. Autor kánonu tak prostredníctvom spleti intratextových i intertextových odkazov v spätosti s **regulujúcimi konvenciami navodzuje myšlienku**, že Dimiter prijal

17 Ponímanie konvencií v Skinnerovej koncepcii vychádza z teórie rečových aktov, v ktorej sa ilokučné akty chápu v spätosti so svojou konvenčnou povahou (Austin 1962: 103-105, 2004: 102-103; Searle 1969: 45, 2007: 69-70). Odlišným spôsobom uplatňuje východiská tejto teórie literárny vedec Stanley Fish: na základe jej aplikácie na naráciu a konanie postáv v klasickom literárnom texte určuje sociálne a kultúrne konvencie, ktoré robili dielo spoločensky zrozumiteľným (Fish 1976). Odchodne čerpá z jej podnetov aj W. Iser, ktorý vo svojej teórii estetického pôsobenia predpokladá, že literárna komunikácia sa zakladá na určitom presune konvencií z historického do literárneho kontextu (Iser 1994 [1976]: 99-101).

480 svoj údel s rovnakým postojom ako Azariáš či všetci traja mládenci v ohnivej peci, a **nabáda** veriacich k prijatiu ich príkladu.

Aj ďalší príklad z omnoho neskoršieho obdobia poukazuje na potrebu **poznania regulujúcich literárnych konvencií**. V rukopisnom diele Daniela Krmana *Hungaria Evangelica, sive Historia Evangelica Jesu Christi in Hungaria et Provinciis ejus* (1718) sa látka evanjelických cirkevných dejín rozdeľuje na dve čiastky: od doby apoštolskej po Jana Husa a od Husa po Žilinskú synodu (Kvačala 1935: 8). Druhá čiastka obsahuje výklad evanjelickej cirkevnej histórie počnúc husitským hnutím po Lutherovu reformáciu a vlastné dejiny evanjelickej cirkvi v Uhorsku (Zsilinszky 1901: 91, 1899: 84). Na rozdiel od neskorších proponentov mýtu o husitskom pôvode slovenských evanjelikov, ktorí nachádzajú počiatky reformácie v predchádzajúcom rozšírení husitskej (kališnickej) viery, vidí D. Krman priekopníkov reformácie v nemeckých mestách a magnátoch (Varsik 1932: 48; Kvačala 1935: 52). Štruktúra diela je však funkčne zaťažena a má symbolický rozmer. Pri interpretácii zohráva významnú rolu poznatok, že absencia argumentu v staršej literatúre má nezriedka intencnú povahu. **Štruktúrou diela** autor **naznačuje** duchovnú jednotu husitského hnutia a lutherovskej reformácie v Uhorsku.

Na potrebu poznania **regulujúcich literárnych konvencií** poukazuje aj báseň Juraja Palkoviča *Na památku urozené paní p. Johany Kristíny z Kovačič...* (OSZK Kézirattár, Folia Latina 112: folio 365-367; Týdenník 1816: 479-480). Pri identifikácii autorských intencií sa nezaobídeme bez poznatkov o ustálenej kompozičnej štruktúre epicediálneho žánru: úvod, chvály, poukázanie na veľkosť straty, smútok, útecha a napomenutie (Poetices liber III, caput CXXII; Scaliger 1561: 168; podobne Štěpán 2002: 54; Pelc 1980: 138-139). Štyri z týchto častí (chvály, poukázanie na veľkosť straty, smútok a útechu) však v básni reprezentujú totožné dve strofy tematizujúce vznik smútočných básní na počesť nebohej. Tektonická kondenzácia má intencnú povahu a autor ňou **zdôrazňuje** význam organizačno-zostavovateľského počínu pozostalého manžela. Funkcie kondenzovanej zložky básne, rovnako ako funkcie nasledujúcich častí, sú pritom pochopiteľné prostredníctvom znalosti literárnych konvencií. Nejasná by bez nej zostala napríklad **exhortatívna (napomínacia) funkcia** záverečného štvorveršia (vo vzťahu k nasledujúcim generáciám): „I dí o tobě let příštích vnučka, vzdychnouc: / Škoda jí hnit v zemi! Toť jest byla pravá / koruna žen, manžela též / svého utěcha vždy sladká!“ (OSZK Kézirattár, Folia Latina 112: folio 367; Týdenník 1816: 480).

J. Palkovič vo svojich kalendároch pravidelne uverejňoval básne venované vybranému ročnému obdobiu. Od roku 1810 sa v nich objavuje (prízvučný) adonský verš s metrickou schémou -00-0, ktorý nachádzame napríklad v básni na privítanie jari v roku 1810 („Jižs tu! Již libá / Země tě libá. / Vítej, ó jasné, / milostné, krásné / podletí, vítej!“; Kalendár 1810: nestránkované), v básni na privítanie leta v roku 1811 („V květnoucí době / oběti tobě / na dynních polích, / na bujných rolích / v Uhřích chci konat“; Kalendár 1811: nestránkované). Adonis, ktorého meno nesie spomínaná veršová forma, bol podľa antickej mytológie najkrajší muž, po smrti ktorého si Afrodita vymohla od Dia, aby mohol vždy na jar vyjsť z ríše mŕtvych a žiť s ňou. V starovekom Grécku sa na jeho letných slávnostiach oplakávala jeho smrť a slávilo sa zmŕtvychvstanie ako fáza cyklického striedania umierania a ožívania v prírode. Autor si zámerne vybral adonský verš ako metrický pôdorys pre značnú časť básní ročnému obdobiu, čím

narážal na takzvané adónie a popri iných prostriedkoch tak **oslavoval príchod** novej fázy kolobehu ročných období.

J. Palkovič v *Kalendári na rok 1847* uverejnil verše, podľa ktorých sa sluší, aby z kazateľníc znela na vzdelanie duší reč pochádzajúca z chlievov a krčiem: „Věru z chlěvů, z krčem řeč brát sluší, / jenž má z kazatedlníc znít k vzdělání duší!“ (Kalendár 1847, Februarius). Kontext básne ukazuje, plne v zhode s presvedčeniami, ktoré autor prezentoval v množstve iných textov, že ide o **ironické tvrdenie**, ktoré **zosmiešňuje** používanie „liptovčiny“ v kázňach. Podobne keď sa v Palkovičovej *Kratochvilnej rozprávke* na rok 1807 používa výraz „požehná s potomkom“, v kontexte predchádzajúceho mimoriadne ostrého zosmiešňovania mnohodontosti hrdinu textu je zrejme, že ide o ironické kvázihodnotenie (Kalendár 1807: nestránkované). Tieto dištinkcie možno zachytiť až na úrovni ilokúcie.

Posledný príklad sa týka potreby oprieť sa pri interpretácii o **oblasť presvedčení autorov**. V epithalamiách a ďalších príležitostných textoch slovenských evanjelických spisovateľov nachádzame množstvo pasáží venovaných chvále manželstva a manželky v súvislosti s rutinnými domácimi povinnosťami (Braxatoris – Rišková – Vaneková 2022). Súčasná optika (vo svetle vnímania zodpovednosti žien za všedné, opakujúce sa úlohy sociálnej reprodukcie ako prostriedku na posilňovanie patriarchálnych noriem; Felski 2000: 82, 93) môže navádzať k redukcii týchto pasáží na upevňovanie pozície patriarchálnych hodnôt. I keď tieto hodnoty nesporne hierarchizovali dobové rodinné a spoločenské vzťahy, poznatky o širšom myšlienkovom kontexte ukazujú, že v tvorbe Martina Luthera a ďalších protestantských teológov, ktorej ohlasy sú prítomné aj v staršej slovenskej príležitostnej tvorbe, oslava rodinnej každodennosti a sakralizácia rutinných súčastí manželského života sprevádzali obranu manželstva pred nadradovaním celibátu. Slovom Trevora O'Reggia, M. Luther odstránil posvätné z kostola a umiestnil ho do rodiny, aby všedné činnosti varenia, výchovy detí a starostlivosti o domácnosť nadobudli sakrálnu povahu; presunul sakrálne z chrámov a uviedol ho do rodinných súvislostí, takže všedné činnosti rodinného života, výchova detí, varenie a upratovanie nadobudli posvätný a hodnotný charakter (O'Reggio 2012: 216-217, 214). Pasážami venovanými rutinným domácim povinnostiam mnohí autori **odkazovali na lutherské chápanie** povahy všedných činností manželského života a **sakralizovali** povinnosti späť s rodinnou každodennosťou.

Perlokučné zámery

Zdá sa nesporné, že rekonštrukcia ilokučných zámerov (čiže zámerov vykonať určitý ilokučný akt) je legitímnou a potrebnou súčasťou literárnej interpretácie. Vystáva otázka, ako je to so zamýšľanými účinkami na adresáta. Perlokučný akt sa chápe ako skutočný účinok rečového aktu, ako napríklad presvedčenie, vydesenie, odradenie, nazlostenie, povznesenie, inšpirovanie a podobne (Searle 1969: 25, 2007: 43; Austin 1962: 101-102, 2004: 100-101). S perlokúciou však nemožno stotožniť zámer ovplyvniť niekoho prostredníctvom rečového aktu – perlokučný

482 zámer, ktorý môže sprevádzať ilokučný akt bez ohľadu na to jeho úspešnosť z hľadiska efektu na adresáta (porovnaj Alston 2000: 37).¹⁸

Q. Skinner konštatuje, že to, či autor vytvoril dielo zo závidosti, z urazenosti alebo v snahe osvietiť či pobaviť čitateľa, predstavuje relevantný poznatok, ktorý nevyhnutne vplyva na vnímanie textu (Skinner 1972: 400). Argumentuje však, že motívy, respektíve vonkajšie okolnosti, ktoré viedli autora k napísaniu textu, stoja na rozdiel od intencií (zámerov vytvoriť určitý typ diela, respektíve opisujúcich ho ako stelesnenie určitého zámeru) „mimo“ diel, pričom informácia o nich neprináša nič k poznaniu ich významu (Skinner 1972: 400-401). V nadväznosti na Austinovo chápanie rečových aktov osobitne vyčleňuje perlokučné zámer, ako napríklad zámer vyvolať určitý efekt či reakciu, napríklad smútok, vznik presvedčenia a iné, ktoré sa podľa neho netýkajú toho, čo autor zamýšľal robiť, ale dosiahnutého efektu na adresáta a s ním súvisiaceho úmyslu (Skinner 1972: 402-403). Takéto zámer, nesúvisia natoľko s významom diela, ako s úspešnosťou či neúspešnosťou jeho výstavby z hľadiska zodpovedajúcich efektov (Skinner 1972: 403). Navrhuje, aby sa pri interpretácii významu textu perlokučné zámer neskúmali osobitne, ak súvisiace otázky nemožno riešiť na základe textu a v ňom obsiahnutých narážok na predpokladaný spôsob recepcie (Skinner 1972: 403).

K perlokučným zámerom patrí základný cieľ rétoriky: presvedčiť, ako aj klasické úlohy rečníka (officia oratoris): poučiť, pobaviť a pohnúť k zamysleniu, konaniu či k zaujatiu stanoviska. Takéto perlokučné zámer bezprostredne súvisia s výstavbou diel staršej literatúry, ktoré nezriedka obsahujú aj pasáže tematizujúce účinok diel či spôsob ich recepcie, respektíve opisujú dielo ako stelesnenie určitého zámeru (napríklad úvodné verše v množstve ročníkov Palkovičovho kalendára – 1805, 1806, 1807, 1832, 1841, 1842, 1843 – priamo tematizujú funkcie kalendára zodpovedajúce úlohám rečníka).

Bližší pohľad na príležitostné literárne diela ukazuje, že ilokučné a perlokučné zámer sú veľmi úzko spojené. Napríklad s perlokučným zámerom „dosiahnuť, aby si čitateľ so záujmom osvojil poznatok“ korešponduje ilokučný zámer „poučať“, perlokučnému zámeru „prekvapiť vtipným zakončením“ môže zodpovedať ilokučný zámer „dať pointu“. Napríklad J. Palkovič v kalendárovej básni (Řeči) na rok 1845 píše o meste s názvom „Bratislava“, aby v závere textu odhalil, že ide o slovanský názov Prešporku. Prostredníctvom záverečnej pointy tak pouča čitateľa o slovanskom názve mesta, ktorý zrekonštruoval Pavol Jozef Šafárik a ktorý ešte nebol všeobecne známy (Šafárik 1837: 831, 1842: 180). Autorovým cieľom bolo zrejme pobaviť a poučiť čitateľa, vyvolať na jeho strane emočnú odozvu a napomôcť tak vyvolaniu zmeny v súbore jeho vedomostí. Text však hypoteticky nemusel vyvolať žiaduci efekt, respektíve u časti adresátov mohol vyvolať iný ako zamýšľaný účinok.¹⁹ Napriek tomu však autor svojím textom stá-

18 Takýto zámer stotožňuje s významom výpovede Herbert Paul Grice, podľa ktorého „A niečo mienil prostredníctvom x' je (približne) ekvivalentné ‚Zámerom A bolo vyvolať vyslovením x určitý účinok v poslucháčoch rozpoznaním tohto zámeru‘“ (Grice 1992: 176, 1957: 384). Neskoršie výskumy už od J. Austina a J. Searla takúto úzku väzbu medzi pragmatickým významom a perlokučným zámerom vyvracajú (Alston 2000: 33-50; Searlova argumentácia Searle 1969: 42-50, 2007: 66-75). Odlišenie perlokučného zámeru od ilokučného zámeru však zostáva produktívnym nástrojom.

19 Časť adresátov mohla ponúkanú informáciu vnímať ako nezaujímavú, vzdelanejším a informovanejším čitateľom mohla pointa pripadať prediktabilná či nudná a podobne.

le poučal a dával mu – viac alebo menej podarenú – pointu. Podobne keď J. Palkovič v *Kalendári na rok 1847* uverejnil veršovanú paródiu na kázeň v štúrovskej slovenčine, realizoval ňou ilokučný zámer spätý so zosmiešňovaním, a to bez ohľadu na to, či text vyvolal u všetkých čitateľov²⁰ žiaduci efekt, ktorým zrejme bolo vyvolanie posmechu, dešpektu a presvedčenia o nevhodnosti štúrovskej slovenčiny na vznešenejšie účely.

Autori príležitostných textov často písali v súvislosti s benefitmi, ktoré získavali od dedikantov – podporovateľov a patrónov –, a to jednak ako vyjadrenie vďaky za už poskytnutú priazeň, jednak v snahe zabezpečiť si výhody do budúcnosti. V istých prípadoch je väzba medzi textom a takýmito zámermi priamo vyjadrená, v iných prípadoch je však slabšia. Napríklad vznik Palkovičovej *Ody ke dni 19-ho března 1805...* (Kalendár 1806: 28-31, text vyšiel bez názvu s incipitom „Kam, ó Múzo, mne v sladkém vytržení“ rok predtým v zborníku *Onomasticon... Palatini Iosefi*; *Onomasticon* 1805: 19-29) bol spätý s perlokučným zámerom zabezpečiť podporu dedikanda, palatína Jozefa Antona Habsbursko-lotrinského, pri získavaní povolenia na vydávanie slovenských novín (Vyvíjalová 1968: 150-153; Brtáň 1971: 56-57). Tento úmysel, ktorý sa napokon nenaplnil, sa do obsahu textu explicitne nepremiata. Príležitostné texty vrátane spomínanej básne však často obsahujú explicitné i skryté, literárnymi konvenciami determinované nářky na kvality a skutky dedikantov. Vo vzťahu k nim býva perlokučný zámer nezriedka významným interpretačným kľúčom (i keď zďaleka nie vždy jediným či najlepším; Vráblová 2022: 21). Napríklad J. Palkovič v spomínanej básni pôsobivo pracuje s motívom dedikanta ako pavezý a ochrancu slabých v Panónii, čím sa naňho usiluje pôsobiť, aby sa zastal Slovákov a pomohol im pri snahe o vydávanie novín.

Podobne je to s poznaním „vonkajších okolností“ ako motívov vzniku iných textov. Úvodné verše (Řeč) Palkovičovho *Kalendára na rok 1811* obsahujú bájkku o oslovi a opici, ktorá sa chcela stať rovnou človeku, ale odhalili ju a vyhnali (Kalendár 1811: nestránkované). Bájkku nesprevádza vysvetlenie ani komentár, ktorý by umožňoval vyriešiť otázku perlokučného zámeru a naň viazaného spôsobu recepcie. Úvodné verše Kalendára na nasledujúci rok 1812 však ukazujú, že autor v danom období mohol reagovať na podvodné správanie, ktorým bol poškodený: „Loupí mne z vlastního jména mého směle, / píše si je na svém nestydatém čele!“ (Kalendár 1811: nestránkované). Poznatky o sociálno-historickom kontexte ukazujú, že bájkka zrejme reaguje na to, že banskobystrický tlačiar Ján Stefani vydával v rokoch 1810 a 1811 pod Palkovičovým menom kalendár s jeho názvom i s časťou obsahu (Vyvíjalová 1968: 316-317). Mímoliterárne súvislosti tak osvetľujú ilokučný zámer – skryté varovanie pred odhalením a zosmiešnením – aj perlokučný zámer – odraďenie konkurenta od ďalšieho nečestného konania. Sociálny kontext pritom možno chápať ako vonkajší indikátor, nie však determinant pragmatického významu diela (Skinner 1969: 49).

20 Napríklad aj na predstaviteľov a priaznivcov štúrovskej skupiny.

Ilokúcia a nezriedka aj perlokučné zámery predstavujú nevyhnutnú súčasť literárnej interpretácie príležitostných diel staršej literatúry. Z genologického hľadiska majú osobitný význam behavitívne, respektíve expresívne ilokučné akty, zastúpené sú však aj exercitívne, respektíve direktívne, ako aj (marginálnejšie) verdiktívne, respektíve asertívne ilokučné akty. Povahu príležitostných žánrov možno vyjadriť predovšetkým prostredníctvom pragmatickej funkcie literárnych textov, pričom funkčný synkretizmus zodpovedajúcich diel možno uchopiť prostredníctvom Dijkovho pojmu nepriameho rečového aktu. V príležitostných dielach býva zreteľne vyjadrená ich „nerituálna“ funkcia, ktorá sa priamo viaže na špecifický pragmatický kontext, najmä konkrétnu udalosť, osobu, spoločenstvo, inštitúciu, miesto, vec a podobne (ktoré sa zvyčajne pomenúvajú v dedikácii alebo názve daného textu či rozsiahlejšieho diela). Táto väzba je záväzná pre príležitostné texty ako makrorečové akty, pričom jednotlivé kompozičné zložky môžu plniť rozmanité funkcie podľa náležitostí príslušného žánru a individuálneho zámeru autora. Konkrétne žánre sa spravidla vymedzujú na základe premenlivých kritérií viazaných na tematiku, kompozičnú štruktúru a žánrovú formu literárneho diela, na základe ilokučnej funkcie však možno identifikovať širší okruh funkčne ekvivalentných príležitostných textov. Interpretačné kľúče a návody na čítanie jednotlivých zložiek literárnych pamiatok nezriedka poskytujú poznatky o dobových literárnych konvenciách, rétorika ako sprievodca po svete ciest k realizácii autorských intencií, informácie o postojoch a presvedčeniach autora, jeho autorskej poetike, ako aj ďalšie poznatky z oblasti literárneho i mimoliterárneho kontextu.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0045/21 *Subjekt - intencia - text (podoby poetiky staršej slovenskej literatúry)*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Lenka Rišková, PhD. Doba riešenia: 2021 - 2024.

Archívne pramene

MARTINI Georgii Kovachich Senquiciensis manuscriptorum volumen LX complectens memoriam posthumam spectabilis et ornatissimae mulieris Joanna Bapt. Kovachich natae Hajóssy vatum coaevorum, potissimum Hungarorum polyglottis poematibus celebratam, quorum autographa cum nonnullis epistolis hoc tomo collecta habentur, seriem autem sequentes paginae exhibent. Budapešť, Národná Széchényiho knižnica (Országos Széchényi Könyvtár), Kézirattár, Folia Latina 112.

Pramene

KALENDÁR, 1805 - 1848. *Wētssj a zwlásntnégssj Nowjy Starj Kalendář na rok Páně [...]: genž gest rok [...] dnů magjcy podlé vysokosti vhlu nebeského o 48. stupnjch na Vherskau a z částky na sausednj kraginy, s skutečným ponaprawnemj a rozmnoženým poznamenánj garmarků Vherských y některých Sedmihradských a Morawských co neylépe spořádánj, a rozličné pěkné wěcy k oswjcenj a obweselenj mysli w sobě zdrzugjcy.* W Presspurku: Pjsmem Ssimona Petra Webera (1805 - 1812)/Pjsmem Belnayho dědiců (1813 - 1815, 1817 - 1825, 1831 - 1847)/Pjsmem Karla Kasspara Snjžka (1816)/Pjsmem Karla K. Snjžka (1826 - 30) /Pjsmem S. Ludwjka Wébera (1848).

MATEJKO, Lubor, 2004. *Život stredovekého textu. O tzv. Metodovom kánone sv. Dimitrovi Solúnskemu.* Bratislava: Vydavateľstvo Q, M. ISBN 80-969263-3-0.

ONOMASTICON, 1805. *Onomasticon serenissimi hereditarii principis regii archi-ducis Austriae et regni Hungariae Palatini Iosephi Pesthini anno MDCCCV niter concentus musicos linguis Latina et nationum Hungariam incolentium celebratum.* Budae: typis Regiae Universitatis Pesthanae.

- ŠAFAŘÍK, Pavel Josef, 1837. *Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný*. Praha: Tiskem Jana Spurného.
- ŠAFAŘÍK, Pavel Josef, 1842. *Slovanský národopis: s mapou*. Praha: nákladem vydavatele, tisk a papír synův Bohumila Háze.
- TABLIC, Bohuslav, [1803]. *Zuzana Babilonská: Zpěv Ctnostným Zuzanám k Swátku gegich Gména Léta Páně 1803. dne 11ho Srpna oBěTovaný*. V Vherské Skalicy: wytisštěný v Frantisska Xawérya Sskarnycla.
- TÝDENNÍK, 1816. *Týdenník, aneb cýsařsko-královské Národnj Nowiny*, roč. 5, č. 31.
- ZSILINSZKY, Mihály, 1899. *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei. 1663 - 1740*. Budapest: Kókai Lajos bizománya. (A Luther-Társaság XXXV. kiadványa).
- ZSILINSZKY, Michal, 1901. *Život a diela Daniela Krmanna evanj. biskupa 1663 - 1740*. Preložil Daniel Bachat. Senica: Tlačou Jána Bežu a spol.

Literatúra

- ALSTON, William P., 2000. *Illocutionary Acts and Sentence Meaning*. Ithaca - London: Cornell University Press. ISBN 0-8014-3669-9.
- ARISTOTELES, 2009. *Rétorika*. Preložil Peter Kuklica. Bratislava: Thetis. ISBN 978-80-970115-1-2.
- ARISTOTLE, 2009. *Rhetoric. Volume 1*. Edited by Edward Meredith Cope and John Edwin Sandys. New York: Cambridge University Press. ISBN 978-1-108-00965-2.
- AUSTIN, John L., 1962. *How to do things with words*. London: Oxford University Press.
- AUSTIN, John Langshaw, 2004. *Ako niečo robiť slovami*. Preložil Dezider Kamhal. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-659-6.
- BEALE, Walter H., 1978. Rhetorical performative discourse: A new theory of epideictic. *Philosophy and Rhetoric*, vol. 11, nr. 4, pp. 221-246. ISSN 0031-8213.
- BRAXATORIS, Martin - RIŠKOVÁ, Lenka - VANEKOVÁ, Oľga, 2022. *Plamene lásky. Obraz manželstva a ideál manželky v príležitostnej poézii 16. - 18. storočia*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1958-1.
- BRTÁŇ, Rudo, 1971. Juraj Palkovič (1769 - 1850). In *Literárne postavy Gemera 2*. Zostavil Július Bolfík. Martin: Vydavateľstvo Osveta, s. 9-66.
- CAIRNS, Francis, 1972. *Generic Composition in Greek and Roman Poetry*. Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 0-85224-224-7
- CAPLAN, Harry, ed., 1954. *Ad C. Herennium de ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium)*. With an English translation by Harry Caplan. London - Cambridge: Heinemann - Harvard University Press. ISBN 978-93-336-8421-7.
- DANBLON, Emmanuelle, 2001. La rationalité du discours épideictique. In DOMINICY, Marc - FRÉDÉRIC, Madeleine, ed. *La mise en scène des valeurs. La rhétorique de l'éloge et du blâme*. Lausanne - Paris: Delachaux - Niestlé, pp. 19-43. ISBN 2-603-01240-1.
- DASCAL, Marcelo - GROSS, Alan G., 1999. The Marriage of Pragmatics and Rhetoric. *Philosophy & Rhetoric*, vol. 32, nr. 2, pp. 107-130. ISSN 0031-8213.
- DIJK, Teun A. van, 1980. The pragmatics of literary communication. Paper Int. Conference on Methodological Problems of Text and Context, University of Puerto Rico, Rio Piedras, 1977. In FORASTIERI-BRASCHI, Eduardo - GUINNESS, Gerald - LOPEZ-MORALES, Humberto, ed. *On text and context*. Rio Piedras - Puerto Rico: Editorial Universitaria, pp. 3-16.
- FISH, Stanley E., 1976. How to do Things with Austin and Searle: Speech Act Theory and Literary Criticism. *MLN (Modern Language Notes)*, vol. 91, nr. 5, pp. [983]-1025. ISSN 0026-7910.
- GRICE, Herbert Paul, 1957. Meaning. *The Philosophical Review*, vol. 66, nr. 3, pp. 377-388. ISSN 0031-8108.
- GRICE, Herbert Paul, 1992. Mienenie a význam. In *Filozofia prirodzeného jazyka: Štúdie, prednášky, eseje*. Preložila a edične pripravila Marianna Oravcová. Bratislava: Archa, s. 170-179. ISBN 80-7115-044-4.
- GU, Yueguo, 1994. Pragmatics and Rhetoric: A Collaborative Approach to Conversation. In PARRET, Herman. *Pretending to Communicate*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 173-193. ISBN 978-3-11-011832-2.
- HOU, Guojin, 2017. Sizing up the Antistrophos View of Pragmatics-Rhetoric. *Studies in English Language Teaching*, vol. 5, nr. 4, pp. 641-656. ISSN 2718-9708.
- HOU, Guojin, 2020. Puzzles for pragmatics and rhetoric and advent of pragma-rhetoric. *International Review of Pragmatics*, vol. 12, nr. 2, pp. [246]-271. ISSN 1877-3095.
- ISER, Wolfgang, 1994 [1976]. *Der Akt des Lesens*. München: Fink.

- 486 KAMHAL, Dezider, 2017. Teória rečových aktov a jej implikácie. In FARKAŠ, Igor – TAKÁČ, Martin – RYBÁR, Ján – GERGEL, Peter. *Kognícia a umelý život 2017*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 87-92. ISBN 978-80-223-4346-6. Dostupné online: <https://cogsci.fmph.uniba.sk/kuz2017/files/zbornik.KUZ2017.pdf>
- KENNEDY, George Alexander, 2008. *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Wipf and Stock Publishers: Eugene, OR. ISBN 978-1-55635-979-8.
- KORDOŠ, Jozef, 2019. *Tyrnavia crescens*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity. ISBN 978-80-568-0318-9.
- KRAUS, Jiří, 1974. Rétorika – disciplína moderní. *Slovo a slovesnost*, roč. 35, č. 2, s. 136-142.
- KRAUS, Jiří, 2011. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. Druhé, přepracované vydání. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2001-5.
- LARRAZABAL, Jesús M., 2002. Pragmatics and rhetoric for discourse analysis: some conceptual remarks. *Manuscripto: Revista Internacional De Filosofía*, vol. 25, nr. 2, pp. 233-248. ISSN 2317-630X.
- LIU, Jameng – ZHU, Chunshen, 2011. Rhetoric as the Antistrophos of pragmatics: Toward a “Competition of Cooperation” in the study of language use. *Journal of Pragmatics*, vol. 43, pp. 3403-3415. ISSN 0378-2166.
- MACDONALD, Michael J., 2014. *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*. Oxford – New York: Oxford University Press. ISBN 978-0199731596.
- MANUDUCTIO ad eloquentiam, 1689. *Manuductio ad eloquentiam, seu Via facile, & compendiosa ad citius, perfectiusque assequendam, juxta Soarij praecepta, Arthem Rethoricam, ex vetustissimis Codicibus, praecipisque, qui hac de re, & tractarunt, & scripserunt; signanter verò, ex Aristotele, Quintiliano, Cicerone, Causino, Mendoza, Iuglares, Masenio, Hautino, Emmanuele. Thesauro, Palatio Regnae Eloquentiae, nec non aliis primae notae auctoribus desumpta [...]*. Vtini: Ex Typographia Schiratti.
- MANUDUCTIO ad eloquentiam, 1709. *Manuductio ad eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarij, Artem Rhetoricam Ex Classicis Auctoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accomodata. Nuper Utini in Lucem Edita, Nunc verò Recusa*. Tyrnaviae: Typis Academicis.
- MIKO, František – POPOVIČ, Anton, 1978. *Tvorba a recepcia: estetická komunikácia a meta-komunikácia*. Bratislava: Tatran.
- O’REGGIO, Trevor, 2012. Martin Luther on Marriage and Family. *History Research*, vol. 2, nr. 3, pp. 195-218. ISSN 2159-550X.
- PELC, Janusz, 1980. *Jan Kochanowski*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- PEPE, Cristina, 2013. *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*. Leiden – Boston: Brill. ISBN 978-90-04-25884-6.
- QUINTILIAN, 1921. *The Institutio Oratoria of Quintilian*. With an English translation by H. E. Butler, M. A. In Four volumes. I. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann LTD.
- QUINTILIAN, 1922. *The Institutio Oratoria of Quintilian*. With an English translation by H. E. Butler, M. A. In Four volumes. IV. London – New York: William Heinemann – G. P. Putnam’s sons.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius, 1985. *Základy rétoriky*. Preložil Václav Bahník. Praha: Odeon.
- RIŠKOVÁ, Lenka, 2020. Z príležitostnej poézie Bohuslava Tablica. In BRAXATORIS, Martin – KOLLÁROVÁ, Ivona – RIŠKOVÁ, Lenka – VANEKOVÁ, Oľga. *Príležitostí poézie. Miesto a význam príležitostnej poézie v dejinách slovenskej literatúry*. Bratislava: Veda, s. 91-154. ISBN 978-80-224-1872-0.
- RIŠKOVÁ, Lenka, 2022. Zuzany Laučekové v príležitostných básňach Bohuslava Tablica (Vplyv osobnosti dedikanta na básnický prejav autora príležitostnej básne). In VRÁBLOVÁ, Timotea, ed. *Podoby príležitostnosti v staršej slovenskej literatúre*. Bratislava: Veda, s. 121-144. ISBN 978-80-224-1933-8.
- SCALIGER, Iulius Caesar, 1561. *Poetices libri septem*. [Lyoni]: Apud Joannem Crispinum.
- SEARLE, John R., 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-07184-4.
- SEARLE, John R., 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society*, vol. 5, nr. 1, pp. 1-23. ISSN 0047-4045.
- SEARLE, John R., 2007. *Rečové akty*. Preložil Dezider Kamhal. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-892-0.

- SKINNER, Quentin, 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, vol. 8, nr. 1, pp. 3-53.
- SKINNER, Quentin, 1972. Motives, Intentions and the Interpretation of Texts. *New Literary History*, vol. 3, nr. 2, pp. [393]-408. ISSN 0028-6087.
- SKINNER, Quentin, 2002. *Visions of Politics. Volume 1: Regarding method*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-58105-2.
- SLOANE, Thomas O., 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford – New York: Oxford University Press. ISBN 978-0195125955.
- ŠTĚPÁN, Ludvík, 2003. *Hledání tvaru. Vývoj forem polských literárních žánrů (poezie a próza)*. Spisy FF č. 349. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-393-6.
- VRÁBLOVÁ, Timotea, 2022. Podoby príležitosti v staršej slovenskej literatúre: nad otázkami „príležitosti“. In VRÁBLOVÁ, Timotea, ed. *Podoby príležitosti v staršej slovenskej literatúre*. Bratislava: Veda, s. 8-28. ISBN 978-80-224-1933-8.
- VYVÍJALOVÁ, Mária, 1968. *Juraj Palkovič (1769 – 1850)*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Mgr. Martin Braxatoris, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: Martin.Braxatoris@savba.sk